

BATI BALKAN ÜLKELERİNİN AVRUPA BİRLİĞİ ENERJİ POLİTİKALARINA UYUMU: BERLİN SÜRECİ VE ÖTESİ

Murat Necip ARMAN¹

Çağdaş CENGİZ²

Özet

Avrupa Birliği (AB), 2004 ve 2007 genişlemeleri ile Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri'ni (MDAÜ) bünyesine katmıştır. Bu büyük genişleme, ülkelerin pek çoğunun tam üyelik için hazır olmaksızın Birliğe kabul edildiğine dair tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Uzunca bir süredir devam etmekte olan bu tartışmaları besleyen Birlik-içi çelişkilerin yol açtığı derinleşme krizi, 2008 küresel finans krizinin derin dışsal etkileriyle de birleştiğinde sonuç, hem ekonomik bir tahribat hem de sağın ve otoriter eğilimlerin önünü açan yeni bir politik iklim ve sosyolojik kriz olmuştur. Bu sürecin etkisiyle AB'nin karar verici aktörleri, Batı Balkan ülkelerinin tam üyelik sürecinin istikrarlı fakat daha temkinli ilerlemesi konusunda nispi bir konsensusa varmışlardır. Bu durumda, Batı Balkanlar'da Avro-Atlantik entegrasyona yönelik bir motivasyon kaybının oluşmaması ve böylece hedeften uzaklaşan Batı Balkan ülkelerinin Rusya'nın Doğu Avrupa'daki eski nüfuz alanlarını geri alma stratejisine kapılmaması için Batı Balkanlar özelinde farklı bir yordamın geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Böylece 2014'te Berlin Zirvesi ile başlatılan Berlin Süreci, Batı Balkanlar'ın AB etki sahasından çıkmaksızın ekonomik ve demokratik dönüşümlerine AB'nin kılavuzluk etme stratejisi ile birlikte ilerlemiştir. Berlin Süreci dâhilinde, bölge ülkeleri ile AB arasında enerji alanında da işbirliği süreçlerinin geliştirilmesine yönelik önemli kararlar alınmıştır. Bu kararlar, özellikle enerji ve ulaştırma reformları başlığı ile sonuç belgelerindeki yerini almıştır. Yeni ve önemli bir gelişme olarak, AB enerji politikası kapsamında 2050 yılına kadar enerji sisteminin dekarbonize edilmesi hedefine bölgenin de dâhil edilmesi yaklaşımı benimsenmiştir. Bu doğrultuda bu çalışmada, Batı Balkan ülkelerinin AB enerji politikalarına ve dolayısıyla 2050 yılına uzanan temiz enerji hedeflerine ne derece uyumlu olduğu incelenmiştir. Bu inceleme, önce AB ile Batı Balkan ülkeleri arasındaki enerji boyutlu ilişkilerin siyasi arkaplanı, ardından her bir Batı Balkan ülkesinin AB enerji politikalarına uyum süreçlerinde kat ettikleri mesafe dikkate alınmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak bölge ülkelerinin, enerji alanındaki hukuki mevzuatlarını Birliğin güncel mevzuatı ile büyük ölçüde uyumlu hale getirdiği, bu kapsamda Bosna Hersek dışındaki tüm bölge ülkelerinin ortak bir Avrupa enerji alanının oluşumuna katkı sunduğu ve dolayısıyla 2050 yılına uzanan stratejik hedeflere eklenme yolunda kayda değer bir aşama kaydettiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Avrupa Yeşil Düzeni, Karbonsuzlaştırma, Enerji Birliği, Batı Balkanlar

Jel Kodları: N44, N54, N74, O13, O52, Q28

HARMONISATION OF WESTERN BALKAN COUNTRIES WITH THE EUROPEAN UNION ENERGY POLICIES: THE BERLIN PROCESS AND BEYOND

Abstract

The European Union (EU) has integrated the Central and Eastern European Countries (CEECs) with the 2004 and 2007 enlargements. This biggest enlargement ever has brought along various debates regarding many of these new members were admitted to the Union without being ready for full membership. When the deepening crisis caused by intra-Union contradictions, which has fueled these long-standing debates, combined with the deep external effects of the 2008 global financial crisis, the result was both an economic devastation and a new political climate through a sociological crisis that paved the way for right-wing and authoritarian tendencies. With the effect of this process, the decision-making actors of the EU have reached a sort of relative consensus on the steady

¹ Doç. Dr. mmarman@adu.edu.tr

² Dr. Öğr. Gör., cagdascengiz@deu.edu.tr

but more cautious progress of the Western Balkan countries' full membership process. However, in order not to cause a loss of motivation towards Euro-Atlantic integration in the Western Balkans and thus to prevent the Western Balkan countries from being driven away from the target with the Russia's strategy of taking back his former spheres of influence in Eastern Europe, it has become necessary to develop a different method in the Western Balkans. In this way, the Berlin Process, initiated with the Berlin Summit in 2014, proceeded with the EU's strategy to guide the economic and democratic transformations of the Western Balkans without leaving the EU sphere of influence. Within the Berlin Process, important decisions were taken to develop cooperation processes between the Western Balkan countries and the EU in the field of energy. These decisions have their place in the results documents, especially with the title of energy and transport reforms. As a new and critical improvement, the approach of including the region in the target of decarbonizing the energy system by 2050 within the scope of EU energy policy has been adopted. In this direction, this study examines the extent to which the Western Balkan countries harmonize with EU energy policies and therefore with the clean energy targets of 2050. This examination has been carried out by first taking into account the political background of the energy-dimensional relations between the EU and the Western Balkan countries and then the progress made by each Western Balkan country in the processes of harmonization with EU energy policies. In this context, it has been observed that all countries in the region, except Bosnia and Herzegovina, have contributed to the formation of an Energy Union and thus made a significant progress to align with the strategic targets of 2050.

Key Words: European Union, European Green Deal, Decarbonisation, Energy Union, Western Balkans

Jel Classification: N44, N54, N74, O13, O52, Q28

GİRİŞ

Avrupa Birliği'nin (AB) günümüzde ulaştığı uluslararası yapının temelleri, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM) gibi enerji ve hammadde üretimine yönelik sektörel entegrasyon girişimleri ile atılmıştır. Dolayısıyla, bu çokuluslu ve *sui generis* yapının çekirdeğinin, enerji sektöründen başlayan bir entegrasyon formuyla oluştuğu ifade edilebilir. Bu tarihsel arka plana rağmen AB, enerji konusunda dünden bugüne tüm üyelerini kapsayan ortak bir politika geliştirememiş, bunun yerine belirlenen temel hedefler çerçevesinde yönetilen bir yakınsama ve eşgüdüm politikası seferber etmiştir. Bu doğrultuda şekillenen AB enerji politikaları öncelikle üç temel hedefe odaklanmıştır. Bunlar; i) Birliğin rekabet edebilirliğini güçlendirmek, ii) enerji arz güvenliğini sağlamak, iii) sürdürülebilir kalkınma doğrultusunda çevrenin korunmasına katkı sunmak, olarak belirlenmiştir. AB enerji politikalarını oluştururken bu üç temel hedef arasındaki dengeyi gözetilen bir yaklaşım tesis etmeye önem vermiştir. Nitekim AB müktesebatı, rekabet edebilen, güvenli ve sürdürülebilir enerji piyasalarının oluşturulmasını, kalitenin artırılmasını, tüketiciye daha çok seçenek ve daha makul fiyatlar sunulmasını ve bunların yanı sıra enerji piyasalarında serbesti ilkesini önceleyen muhtelif normlar ve düzenlemeler barındırmaktadır.

Sürdürülebilir nitelikte bir enerji politikası için iklim değişikliğiyle mücadelenin örgütlenebilmesinin ve ortaklaşa bir düzeye taşınabilmesinin, günümüzde AB'nin enerji politikalarında önemli bir unsur teşkil ettiği görülmektedir. Bu doğrultuda önce 2020'ye kadar gerçekleştirilmesi planlanan enerji alanına ilişkin asli hedefler, ardından 2030 yılına yönelik 'İklim ve Enerji Politikaları Çerçevesi'nde belirlenen ve AB'nin sera gazı emisyonlarını 2030 yılına kadar 1990 yılı seviyesine kıyasla % 40 oranında azaltmasını, toplam enerji tüketimi içinde yenilenebilir enerjinin payının % 27'ye çıkarılmasını ve enerji verimliliğinin asgari olarak % 27 oranında artırılmasını öngören hedefler ortaya konulmuştu. 'Enerji Birliği Çerçeve Stratejisi' olarak anılan belgede ise enerji güvenliği, sürdürülebilirlik ve rekabetçiliği artırmak üzere tasarlanan, birbirini bütünleyen yakından ilişkili beş öncelik tanımlanmış ve bunlar; i) enerji arzı güvenliğinin sağlanması, ii) tam entegre ortak Avrupa enerji pazarının oluşturulması, iii) enerji talebini azaltmak için enerji verimliliğinin artırılması iv) ekonominin karbonsuzlaştırılması ve v) araştırma, yenilikçilik ve rekabetçilik olarak belirlenmişti. Bu doğrultuda AB, söz konusu strateji ve eylem planının uygulanmasını ve kontrolünü önceleyerek, 'ortak bir enerji politikası' ve gerçek manada bir 'Enerji Birliği'nin oluşturulması yönünde güçlü bir siyasi irade ve kararlılık ortaya koyma eğiliminde olmuştur. Son olarak ortaya konulan Avrupa Yeşil Düzen mutabakatı (*Green Deal*) ise, 2050 yılına kadar küresel ısınmayı yavaşlatıp etkilerini azaltmak suretiyle ilk karbon-nötr kıta olma hedefini merkeze almıştır. Ulaşımdan vergilendirmeye, gıdadan tarıma, sanayiden

altyapıya tüm politikaların iklim ve çevre odaklı yeşil bir bakış açısını yansıtması, temiz enerjiye yatırım ve karbon ticaretinin artışı hedeflenerek, döngüsel ekonomiyi hızlandıracak adımların atılması ve kıtanın biyo-çeşitliliğinin muhafaza edilmesi, böylece karbon ayak izlerinin azaltılması ve temiz teknolojilerin seferber edilmesi, geleceğin sürdürülebilir çözümlerini keşfetmeye dönük yatırımların hızlandırılması hedeflenmiştir.

AB'nin, tüm bu hedefler çerçevesinde oluşturulacak Enerji Birliğini güçlendirmek için, boyutları Batı Balkanlar'a doğru genişleyen ve böylelikle enerji güvenliği, piyasa entegrasyonu ve enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji dâhil olmak üzere bölgenin uyumunu destekleyen ve bunu koşulluluk ilkesi çerçevesinde bir sistematığe bağlayan adımlar atması zorunlu olmuştur. Bu bağlamda bölgenin, her bir ülkesi ile bu alanda gerekli tüm reformları tamamlaması ve politikalarını Enerji Birliği'nin bileşenlerine tam uyumlu hale getirmesi koşullandırılmıştır. Bu ülkeler AB ile ilişkilerinde farklı statülere sahip oldukları için enerji politikalarına uyum konusunda da farklı koşulluluk kriterlerine tabi olmuştur. Buradan hareketle bu çalışmanın araştırma konusu, Batı Balkan ülkelerinin AB ile tam üyelik süreçlerinde koşulluluk ilkesinin gereği olarak AB Enerji Politikalarına ne ölçüde uyum sağladıklarıdır. Batı Balkan ülkelerinden kastedilen Arnavutluk, Sırbistan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Bosna Hersek ve Kosova'dır. Çalışma, bahse konu uyum sürecini, her bir bölge ülkesi özelinde ve Berlin Süreci'nde kazanılan ivme çerçevesinde irdelemektedir. Bu açıdan, öncelikle bölgenin AB ile bütünleşme süreci özetlenecek, engeller ve sorunlar tartışılacak, konuya ilişkin siyasi boyut analiz edilecektir. Takip eden bölümlerde ise 2005'te Atina'da yapılan konferans ile oluşturulan Enerji Topluluğu ve tek tek Batı Balkan ülkelerinin bu topluluk ile bütünleşme düzeyleri ve AB mevzuatına uyumlaşma çabaları incelenecektir. Sonuç bölümünde ise bölgenin enerji alanında AB ile uyum durumunun hangi düzeyde olduğuna dair nihai bir değerlendirme yapılacaktır.

1. BATI BALKANLAR'IN AVRUPA BİRLİĞİ İLE İLİŞKİLERİ

Batı Balkan ülkeleri açısından AB ile bütünleşme yolunda 2000 yılındaki Zagreb Zirvesi kayda değer bir önem taşımaktadır. Bu zirvede alınan kararlar gereğince bütünleşik bir Batı Balkan politikasını gündemine alan AB, araya giren 11 Eylül saldırıları ve akabinde Afganistan ve Irak operasyonlarının yol açtığı gündem saptırıcı gelişmelere rağmen, Yunanistan'ın özel çabaları ile 2003 yılında Selanik Zirvesi'ni toplamıştır. Selanik Zirvesi ile Batı Balkan ülkelerinin üyelik öncesinde ekonomik ve kurumsal açıdan AB ile adaylık statüsüne gelmeleri adına bir takım kriterleri ve mali destekleri içeren İstikrar ve Ortaklık Süreci (*Stability and Association Process, SAP*) başlatılmıştır. SAP uyarınca, her Batı Balkan ülkesiyle ayrı birer İstikrar ve Ortaklık Antlaşması (*Stability and Association Agreement, SAA*) imzalanmıştır. Teknik olarak SAA akdi, her bir Batı Balkan ülkesi açısından Birliğe tam üyelik perspektifinin başlaması anlamına gelmekteydi. Böylece Kuzey Makedonya'nın 4 Eylül 2001'de, Arnavutluk'un 6 Aralık 2006'da, Karadağ'ın 15 Ekim 2007'de, Bosna Hersek'in 16 Haziran 2008'de, Sırbistan'ın 29 Nisan 2008'de ve son olarak Kosova'nın 27 Ekim 2015'te imzaladığı SAA'lar ile bu perspektif dâhilindeki fiili süreç başlatılmış olmaktadır (European Commission, 2016).

AB genelinde ağır sonuçlara yol açan 2008 Küresel Finans Krizi'nin, 2004 genişlemesinden bu yana tartışılan ve Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri'nin (MDAÜ) uyum ve hazmedilme sürecine dair 'genişleme yorgunluğu' (*enlargement fatigue*) olarak da adlandırılan zorluklara eklenen sonuçları olmuştur. 2016 sonrasında gündemi işgal eden *Brexit* süreci ise Birliğin genişleme perspektifinin giderek daralmasına neden olmuştur. Keza bir dönem Türkiye için gündeme gelen 'ayrıcılık ortaklık' (*privileged partnership*) veya Batı Balkanlar bölgesine özgü bir 'farklılaştırılmış entegrasyon' (*differentiated integration*) gibi bölgenin Birliğe entegrasyonuna ilişkin bir takım alternatif senaryoların gündeme taşındığı görülmüştür (Kutlu ve Cengiz, 2019: 87). Böylece 2008 krizinin etkisiyle güney ülkeleri başta olmak üzere AB ekonomilerinde açığa çıkan sorunlar, AB'nin Batı Balkan ülkeleri ile olan bütünleşme eğilimiyle çelişen sonuçlar üretmiştir. Özellikle önce CARDS (Yeniden Yapılanma ve İstikrara Yönelik Topluluk Yardımı) ve akabinde IPA (Katılım Öncesi Mali Yardım) kapsamında bölge ülkelerine yapılan mali yardımlar dahi ekonomik kriz döneminde sorun olmaya başlamıştır. Zira CARDS kapsamında bölgeye 2007'ye kadar 4.65 milyar Euro IPA kapsamında da 2007-2013 arasında 11.50 milyar Euro doğrudan mali destek aktarılmıştır (Arman, 2019: 410).

AB'nin bu dönemde Batı Balkanlar konusunda belirleyici adımlar atmaktan geri durmasının diğer önemli bir boyutu ise Rusya Federasyonu ile olan ilişkilerden kaynaklanmıştır. Öyle ki 2006 ve 2009 doğalgaz krizlerinde AB'nin Rusya karşısındaki enerji bağımlılığının büyük etkisi söz konusuyken, özellikle 2006 krizi, Ukrayna ve Belarus için olası bir AB perspektifinin tartışıldığı gündem esnasında tetiklenmiştir. Bu krizle Rusya, AB'ye bu iki ülkenin kendi nüfuz sahası içinde kalması adına elindeki her kartı oynayabileceği üzerinden açık bir gözdağı vermiştir. Nitekim 2014 yılında Ukrayna'da yaşanan ve Kırım'ın Rusya Federasyonu tarafından ilhakı ile sonuçlanan *Euromaidan Krizi* ve 2020 yılının Ağustos ayında Belarus'ta cumhurbaşkanlığı seçimi sonrası yaşanan gelişmelerdeki Rusya etkisi, bu iki ülkenin AB ile yakınlaşmama politikasının Rusya için ne kadar yaşamsal bir önem taşıdığını kanıtlar niteliktedir. Nitekim Rusya, 2000'li yıllar boyunca Sırbistan ve Karadağ için de benzer bir politika izleyip bu iki ülkeyi de kendi nüfuz alanı içinde tutmaya gayret göstermiştir. Rusya'nın tüm gayretlerine rağmen Karadağ, 2017 yılında NATO üyesi olmuştur. Sırbistan'ın NATO üyeliği her gündeme geldiğinde Rusya'nın tepki vermesi ve ülkenin AB üyeliğini engellemek için yerel milliyetçi güçler ve kilise bağları üzerinden etkileme girişimleri, ülkenin NATO ve AB üyeliklerini geciktiren dinamikler arasında ön sırada belirginleşmiştir. Rusya'nın bahse konu politikaları nedeniyle, 2008 ekonomik krizinin gölgesinde yeni bir enerji kriziyle daha yüzleşmek istemeyen AB, 2014'e kadar Batı Balkanlar özelinde entegrasyon dinamiklerini harekete geçirmekten imtina etmiştir.

Bu faktörlerden hareketle, 2014'te Berlin Zirvesi ile başlatılan 'Berlin Süreci', Batı Balkanların AB etki sahasından çıkmaksızın, ekonomik ve demokratik dönüşümlerine AB'nin kılavuzluk etme stratejisi ile birlikte anlaşılmalıdır. Bu sürecin başlatılması, elbette Rusya'nın Suriye krizine müdahale etme niyetine karşı bir meydan okuma olarak da değerlendirilebilir. Keza Rusya Ekim 2015'te Suriye'deki ilk askeri operasyonlarına girişmiştir (Valenta, 2016). Bunun yanı sıra özellikle Gazprom'un Sırbistan ve Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti'nde (*Republica Srpska*) pek çok yerel ve küçük ölçekli petrol rafinerisini satın alması (Bieber ve Tzifakis, 2019: 6) Rusya'nın Batı Balkanlar'ın enerji politikalarına müdahil olma isteğini sergileyen girişimler olmuştur. Bu nedenle Nisan 2015'te AB ile Batı Balkan ülkelerinin devlet başkanları seviyesinde ilk enerji zirvesi Brüksel'de yapılmış ve enerji alanında bir Trans-Avrupa Ağı (*Trans-European Network: TEN-T*) kurulması kararı alınmıştır (Sanfey ve Milatovic, 2018: 6).

Berlin Süreci ile birlikte Batı Balkanların AB'ye entegrasyon hızı yeni bir ivme kazanmıştır. İkincisi Viyana'da, üçüncüsü Paris'te, dördüncüsü Trieste'de ve beşincisi Londra'da düzenlenen Berlin Süreci Zirveleri, 2018'de Sofya Zirvesi ile devam etmiştir. Sofya Zirvesi, gerek Makedonya sorununun çözüme ulaştırılması, gerekse Karadağ ve Sırbistan için 2025 tarihinin bir tam üyelik tarihi olarak ilan edilmesi açısından özel bir öneme sahip olmuştur. Bu sürecin en önemli sonuçları şu şekilde özetlenebilir:

- i. Belgrad-Priştine Diyalogu'na ivme kazandırılarak Kosova ve Sırbistan arasında bir anlaşma zemini oluşmasına katkı sağlanmıştır.
- ii. 2019'da Arnavutluk ile Kuzey Makedonya'nın tam üyelik müzakerelerine başlama kararı alınmış ve müzakereler 2020 yılında başlatılmıştır (Council of the European Union, 2020).
- iii. 2018'de Makedonya ile Yunanistan arasındaki isim sorunu iki ülkenin AB gözetiminde imzaladıkları Prespa Antlaşması sonucu Makedonya'nın adının Kuzey Makedonya olarak değiştirilmesi ile nihayete ermiştir (Britannica, Prespa Agreement).

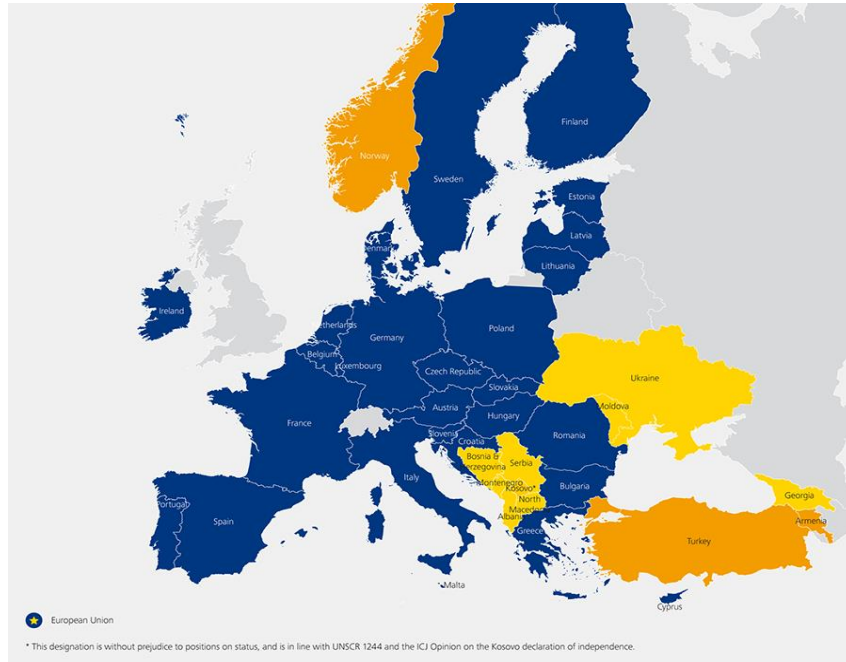
Berlin süreci, siyasi bağlamı kadar enerji alanında ortaya çıkardığı işbirliği ile de önemli sonuçlar doğurmuştur. Berlin Süreci kapsamında Batı Balkan ülkeleri ile AB arasında enerji alanındaki işbirliğine yönelik çeşitli kararlar alınmıştır. Bu kararlar, özellikle enerji ve ulaştırma reformları başlığı ile sonuç belgelerindeki yerini almıştır. Ulaştırma konusunda AB müktesebatının bölge ülkelerinde tam uyarlı olacak biçimde iç hukuka aktarılması ve bölgenin AB şemsiyesi altındaki Ulaştırma Topluluğunun bir parçası olması yönünde atılan adımlar sonuç belgelerine de yansımıştır. Enerji konusunda ise bölgenin elektrik pazarına dâhil olabilmesi için bağlantısal reform tedbirlerinin (Connectivity Reform Measures) süratle tamamlanması kararı alınmıştır. Bir diğer hedef olarak da AB enerji politikası kapsamında 2050 yılına kadar enerji sisteminin dekarbonize edilmesine dair nihai hedefe bölgenin de entegre edilmesinin

önemi vurgulanmıştır (Western Balkans Summit Poznań, 2019). Bu bağlamda bu noktadan itibaren Batı Balkan ülkelerinin AB enerji politikasına uyum düzeyleri tartışılacaktır. Berlin sürecinin en somut nihai çıktısı olan Ulaştırma Topluluğu'nun yanı sıra, 2006 yılında kurulmuş olmasına rağmen Berlin süreci ile odak noktasını Batı Balkanlar özelinde belirlemiş olan Enerji Topluluğu, bu uyum politikaları kapsamında ilk ele alınması gereken konulardır.

2. ENERJİ TOPLULUĞU

AB yönetim sistemi, kendisini pek çok konuda sınırları dışında yeniden üretmek kabiliyetine sahip olagelmıştır. İçeride oluşturulan normlar ve kurallar çeşitli araçlarla üye olmayan üçüncü ülkeler için de geçerli kurallar haline dönüştürülebilmektedir (Renner ve Trauner, 2009: 452). Enerji Topluluğu da AB'nin enerji politikasının etkisinin kendi sınırları dışında devam ettiği bir alanı ifade etmektedir.

Enerji Topluluğu, Ekim 2005'te Atina'da imzalanan anlaşma ile kurulmuştur. 2006'da yürürlüğe giren anlaşmanın aslı hedefi, AB ile komşuları arasında bütünleşik bir enerji alanını, sektörel bir pan-Avrupa yaklaşımı üzerinden enerji üretimi ve ağlarının inşasına uygun yatırım koşulları zemininde istikrarlı bir enerji pazarı oluşturabilmektir. Ayrıca bu topluluk, AB dışı enerji kaynaklarının AB sınırlarına girmesi dâhilinde bütünleşik bir enerji pazarı kurmak için tasarlanmıştır. Enerji arz güvenliğinin yüksek miktarda sağlanacağı bu bütünleşmiş pazar sayesinde, bu enerji kaynaklarının tüm üyelerin refah ve ekonomik kalkınmalarına hizmet etmesi hedeflenmiştir. Elbette bir diğer ana yaklaşım da çevresel koşulların iyileştirilmesi yolunda yenilenebilir enerji kullanımının artırılmasını teşvik etmek olmuştur. Son olarak, bölgesel enerji rekabetini artırıp ölçek ekonomileri oluşturmak ve fiyat düzeylerini makul düzeye çekmek hedeflenmiştir (Energy Community, 2020a).

Resim 1: Enerji Topluluğu Haritası (Energy Community, 2020a)

Resimde mavi renkle gösterilen ülkeler AB ve dolayısıyla Enerji Topluluğu'na üye ülkelerdir. Sarı renkle gösterilen Ukrayna, Moldova, Gürcistan ve Batı Balkan ülkeleri üye olmamakla birlikte Toplulukla çeşitli ortaklık anlaşmaları bulunan ülkelerdir. Turuncu renkle temsil edilen Türkiye, Ermenistan ve Norveç ise toplulukta gözlemci sıfatıyla yer almaktadır. Görüldüğü üzere Avrupa kıtasında toplulukla herhangi bir angajmanı bulunmayan ülkeler sadece Brexit ile AB üyeliğinden ayrılmış olan Birleşik Krallık, sürekli tarafsızlık statüsü nedeniyle İsviçre, Belarus ve Rusya Federasyonu'dur. Haritada ilk dikkati çeken unsur ise AB'nin iki önemli enerji tedarikçisinden biri olan Rusya'nın anlaşma sistematığının dışında, Norveç'in ise ancak gözlemci statüsünde oluşudur. Keza Hofmann, Jevnaker ve Thaler bu çelişkiye, AB enerji politikasının aslında büyük ölçüde üçüncü

ülkelerin pozisyonlarına göre şekillenme niteliği üzerinden dikkat çekmişlerdir (Hofmann vd., 2019: 154).

Güncel durumda Enerji Topluluğu'nun hedeflediği koşullara tutarlı bir yol üzerinden ilerleyebilme olanağı, iklim eylemi ile iç içe geçmiş durumdadır. Bu bağlamda Avrupa'yı 2050 yılına kadar iklim nötr ilk kıta olma hedefine koşullandıran Avrupa Yeşil Düzeni, bir yanda döngüsel bir ekonomi kurgusu ortaya koyarken, öte yanda bunu sosyal açıdan adil ve ekolojik dengelere saygı çerçevesinde yeni bir refah modeli üzerinden tanımlayabildiği ölçüde tutarlı bir yol izleyebilecektir. Dolayısıyla bahse konu düzen, Batı Balkanlar başta olmak üzere tüm ülkeleri bu hedefte bir araya getirmeyi başarabildiği ölçüde küresel iklim ve sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda öngördüğü ve planladığı etkiye sahip olabilecektir. Bu anlamda denilebilir ki Batı Balkanlar, yeşil düzen için ilk turnusol testi olacaktır. AB, Batı Balkanlar'ın sürdürülebilir bir ekonomiye doğru ilerlemesinde güvenilir ve kaynaklarını seferber edebilen bir ortak olarak kendisini konumlayabildiği ölçüde, öne koyduğu iddialı hedeflere ulaşılabilirliğini ve inandırıcılığını temin edebilecektir.

3. BATI BALKAN ÜLKELERİ VE ENERJİ TOPLULUĞU

Batı Balkan ülkeleri, AB ile ilişkilerinde farklı statülere sahip oldukları için enerji politikalarına uyum konusunda da farklı koşulluluk kriterlerine tabi olmuştur. Bunun anlamı; Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk ve Kuzey Makedonya tam üyelik müzakerelerine devam ettikleri için enerji konusu bir müzakere başlığıdır ve bu dört ülke AB müktesebatının enerji ile ilgili tüm hükümlerine tam olarak uymak, yani kendi hukuk düzenlerini AB müktesebatı ile uyumlaştırmak zorundadır. Bosna Hersek ve Kosova ise adaylık perspektifi bulunan ülkeler statüsündedir ve adaylık elde etmelerinin koşullarından biri de AB enerji politikalarına tam manasıyla uyumlu enerji politikalarına sahip olmalarıdır (European Commission, 2018). Bu doğrultuda, Batı Balkan ülkelerinin Enerji Topluluğu ile güncel angajman durumları aşağıda sırasıyla incelenmektedir.

i. Arnavutluk: Ülke 1 Haziran 2006 tarihinde toplulukla ortaklık antlaşması imzalamıştır. Haziran 2018'de topluluğun Güvenlik Koordinasyon Merkezi ile bölgesel güvenlik anlaşmasını imzalamasını takiben Birlik bu ülkeden elektrik tedarik hizmeti almaya başlamıştır. Ayrıca Arnavutluk 2018'de elektrik ile ilgili AB tarifelerini kabul etmiştir. 2019'da ise hükümet, gün içinde Avrupa elektrik pazarına elektrik nakli sağlamayı taahhüt eden bir anlaşma imzalamıştır. En nihayet Mayıs 2020'de, elektrikle ilgili AB müktesebatını üstlenmek için Güç Sektörü Kanununu (*Power Sector Law*) onaylamıştır (Energy Community, 2020b). Doğal gazla ilgili olarak da 2018-2020 tarihleri arasında AB'nin gaz piyasası ile müktesebatına uyum için dört Konsey kararını onaylamıştır. Topluluk da 2020'de Arnavutluk milli gaz şirketi ALBGAZ'ın ağ kodunu ve Haziran 2020'de TAP (*Trans Adriatic Pipeline*) ağ kodunu onaylamıştır.

Yenilenebilir enerji konusunda Arnavutluk 2018 yılında ilk çalışmalara başlamıştır. Kasım 2018'de yenilenebilir kaynaklardan elde edilen ilk elektrik Enerji Topluluğu'nda açık artırmaya girmiştir. 2019 yılında Arnavutluk'un yenilenebilir enerjiye ilişkin faaliyetleri topluluğun üçüncü ilerleme raporunda yer almıştır (Energy Community, 2020b). 2018 sonrası ülke enerjinin etkin kullanımı, çevre ve iklim konularında Topluluğun ilerleme raporlarında değerlendirmeye dâhil edilmiştir.

ii. Bosna Hersek: Bosna Hersek'in AB enerji piyasasına eklenmesinde önemli sorunlar ortaya çıkmaktadır. 2018'de Bosna Hersek'in elektrik piyasası kurallarına uyumu için 2021 yılı nihai tarih olarak saptanmıştır. Devleti oluşturan parçalarından Sırp Cumhuriyeti'nin onay vermemesi nedeniyle gerçekleştirilemeyen uyum antlaşması, bu ülke parlamentosunda Haziran 2019'da oylanmış, fakat onay alamamıştır. Doğalgaz konusunda ise Sırp Cumhuriyeti, 2019'da ülkeyi oluşturan tüm birimlerin (kantonlar, Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti) gaz dağıtım ve tedarikine ilişkin haklar ve mükellefiyetlere ilişkin Kurallar Kitabı'nı onaylamıştır. 2019'da Bosna Hersek'in yenilenebilir enerji, çevre ve enerji etkinliğine ilişkin faaliyetleri topluluğun üçüncü ilerleme raporunda yer almıştır (Energy Community, 2020c).

iii. Kosova: 1 Temmuz 2006 itibariyle topluluk ile Kosova arasında ortaklık antlaşması imzalanmıştır. 2018'de Kosova ulusal elektrik kurumu KOSTT Topluluk'tan ulusal elektrik dağıtım şirketi sertifikası almak için başvurmuştur. Bu başvuru üzerine Arnavutluk ve Kosova ile sertifika anlaşması Ağustos 2018'de imzalanmıştır. 2018 Kasım'ında ise Sırbistan menşeli bir şirkete³ Kosova'da elektrik dağıtım ruhsatı verilmeye başlanmıştır. Bu durum Priştina Belgrad diyalogunun olumlu sonuçların biri olarak değerlendirilebilir. Aynı tarihte Topluluk ile KOSTT arasında sertifikalandırma anlaşması imzalanmıştır. Mart 2019'da da Kosova elektrik piyasasını liberalize etmeye ilişkin topluluk normunu kabul etmiştir. Doğalgaz alanındaki en önemli gelişme ise Aralık 2018'de ALKOGAP⁴ fizibilite çalışmalarının sona ermesidir. Yenilenebilir enerji alanında Kosova 2018'de *One Stop Shop For Renewable Energy Sources* (Yenilenebilir Enerji Kaynakları için Tek Elden Kaynak) isimli Konsey Kararını kabul etmiştir. Aynı yıl Kosova Ticaret ve Endüstri Bakanlığı Petrol Ürünleri, Yenilenebilir Yakıtlar ve Biyoyakıt Ticareti Kanununu hazırlamıştır. Kosova'da 2018'den sonra enerji etkinliğine ilişkin pek çok yasal düzenleme yapılmıştır. Mayıs 2018 Enerji Etkinliği Yasası, aynı yıl Directive 2012/27/EU isimli AB enerji etkinliği direktifine uyum düzenlemeleri yapılmıştır. Aralık 2018'de Konutlarda Enerji Etkinliği kanunu çıkarılmıştır. 2019'da Kosova'nın Ulusal Planı'nda bu düzenlemeler yer almıştır. Ülkenin yenilenebilir enerji, çevre ve enerji etkinliğine ilişkin girişimleri Topluluğun üçüncü ilerleme raporunda yer almıştır.

iv. Kuzey Makedonya: 1 Temmuz 2006 itibariyle Topluluk ile Kuzey Makedonya arasında ortaklık antlaşması imzalanmıştır. 2018 yılında ülkede ulaştırma bakanlığı kurulmuştur. Ağustos 2018'de transmisyon sistem operatörlerinin sertifikalandırması için kurallar belirlenmiş, daha sonra Kuzey Makedonya'nın Avrupa elektrik piyasasına erişimi sağlanmıştır. EVN Makedonija isimli şirketin teşekkülü olan Elektrodistribucija DOOEL ulusal ölçekte elektrik piyasasına uyum için atanmıştır. 2019 tarihinde ise The Macedonian Electricity Market Operator (MEMO) kurulmuş ve lisanslama faaliyetine başlamıştır. Bu iki yıl içinde elektrik piyasasına ilişkin pek çok topluluk tüzük ve yönetmeliği ülke tarafından iç hukuka aktarılmıştır. Doğalgaz konusunda da önemli gelişmeler kaydedilmiş ve AB'nin 2009/73/EC isimli tüzüğüne ve (EC) 715/2009 isimli yönetmeliğine uyum amacıyla Enerji Yasası Haziran 2018'de çıkarılmıştır. Keza ülkede Enerji Düzenleme Komisyonu 2019'da göreve başlamıştır. Ülkenin yenilenebilir enerji, çevre ve enerji etkinliğine ilişkin faaliyetleri Topluluğun üçüncü ilerleme raporunda yer almıştır (Energy Community, 2020d).

v. Karadağ: 1 Ocak 2007 itibari ile toplulukla Karadağ arasında ortaklık antlaşması imzalanmıştır. Mart 2018'de Karadağ Ekonomi Bakanlığı elektrik piyasasına ilişkin (EU) 543/2013 isimli AB yönetmeliğini iç hukuka aktarmıştır. 2019 yılına gelindiğinde Karadağ hükümeti AB'nin elektrik şebeke kodlarına ilişkin (EU) 2016/1388 ve (EU) 2016/1447 isimli tüzükleri iç hukuka aktarmıştır. 2019 sonuna gelindiğinde elektrikle ilgili müktesebatın uyumu tamamlanmıştır. Ayrıca İtalyan ve Karadağ elektrik şirketleri CGES ve TERNA elektrik dağıtım altyapı hizmetleri için işbirliği anlaşması imzalamıştır. Gaz konusunda ise Haziran 2020'de Enerji Düzenleme Ajansı Topluluğun gaz arzı genel koşullarını kabul etmiştir. Yenilenebilir enerji alanında 2018'de biyoyakıtlara ilişkin ve 2019'da elektriğin yenilenebilir kaynaklardan üretimine ilişkin yasal düzenlemeler yapılmıştır. Çevre konusuna dair ilk önemli düzenleme Bütünleşik Koruma ve Kontrol Yasası'nın 2018'de çıkarılmasıdır. Daha sonra 2014/52/EU isimli AB tüzüğüne uyum için yasal düzenleme aynı yıl içerisinde meclisten geçirilmiş ve bu tüzüğe istinaden Çevresel Etki Değerlendirme Yasası çıkarılmıştır. Nisan 2019'da AB ile uyumlu olarak çevresel kirleticilerin önlenmesine ilişkin yasal düzenlemeler yapılmıştır. Aynı yıl Ulcinj Salina isimli bölge Doğa Parkı ilan edilmiş ve sulak alanlara ilişkin Ramsar Sözleşmesi'ne⁵ taraf olunarak, bahse konu park sulak alan olarak tescil edilmiştir. Enerji etkinliği alanında Karadağ hükümeti 2018'de çevre yasasına istinaden Eco Fund'u kurmuş ve bu fon vasıtasıyla hükümet çevresel düzenlemelere ilişkin kaynak yaratmak amacıyla bir finansal araç oluşturmuştur (Eco Fund, 2020). İklim alanında da tüm AB mevzuatı üstlenilirken, en önemli adım İklim Değişikliğinin Olumsuz

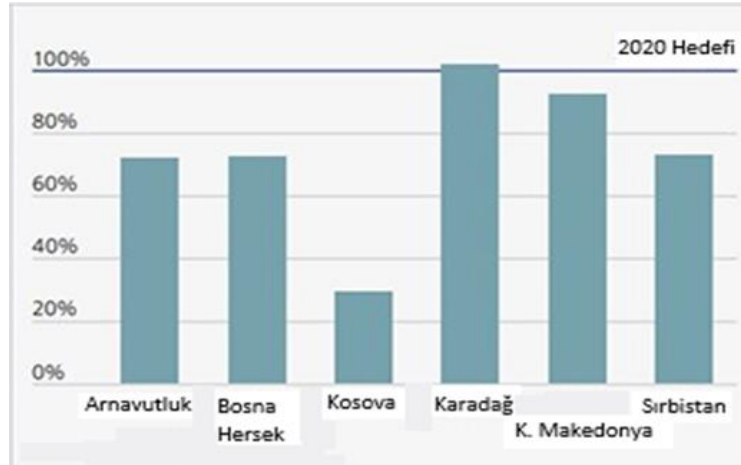
³ Bu şirket 'Electric Power Utility of Serbia'nın sahibi olduğu Elektrosever'dir.

⁴ ALKOGAP- The Albania-Kosovo Gas Pipeline (Arnavutluk-Kosova Gaz Boru Hattı) TAP ile Arnavutluk'a ulaşacak Azerbaycan doğal gazını Kosova'ya taşıyacak hattır.

⁵ Ramsar Sözleşmesi (Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öne Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme) sulak alanların korunması ve sürdürülebilir kullanımını sağlamayı amaçlayan uluslararası bir sözleşmedir.

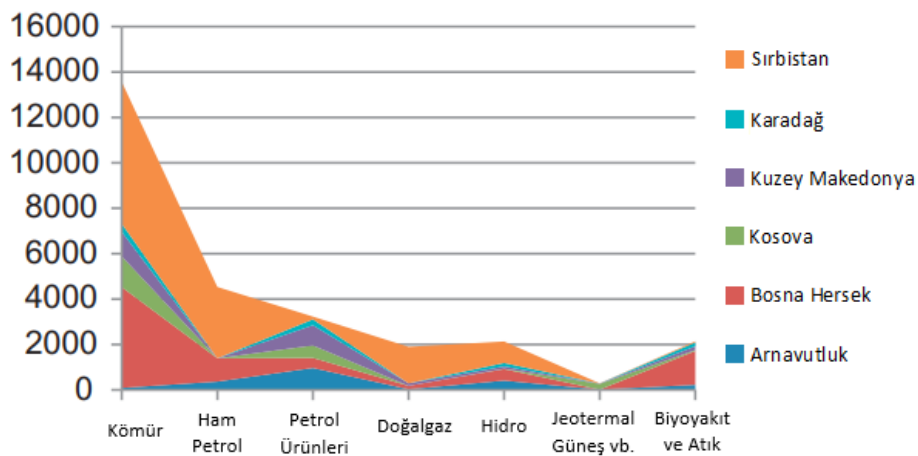
Etkilerinden Korunma Kanunu'nun 2019'da meclisten geçirilmesi olmuştur (Energy Community, 2020e).

vi. Sırbistan: Sırbistan Enerji Topluluğu ile 1 Haziran 2006 tarihinde ortaklık antlaşması imzalamıştır. 2018 tarihinde Sırbistan Meclisi enerji sektöründe rekabetin önündeki her türlü yasal engeli kaldırmaya ilişkin bir yasal düzenleme yapmıştır. Aynı yıl hükümet Gaz Arz Güvenliği Eylem Planı ve Gaz Arz Emniyeti Durumsallık Planlarını hazırlamıştır. 2019 yılında Sırbistan Güney Akım şirketine bağlı Gastrans LLC Novi Sad şirketinin gaz dağıtım konusundaki sertifikalandırma işlemleri tamamlanmıştır. Böylece Voyvodina Özerk Bölgesinin de AB gaz dağıtım ağına entegre olması sağlanmıştır. Sırbistan 2017 ile 2019 arasındaki ülkedeki petrol piyasasının AB'nin ilgili mevzuatına uyumu için bir dizi yasal düzenleme yapmıştır. Ülkenin yenilenebilir enerji, çevre ve enerji etkinliğine ilişkin girişimleri Topluluğun üçüncü ilerleme raporunda yer almıştır (Energy Community, 2020f).

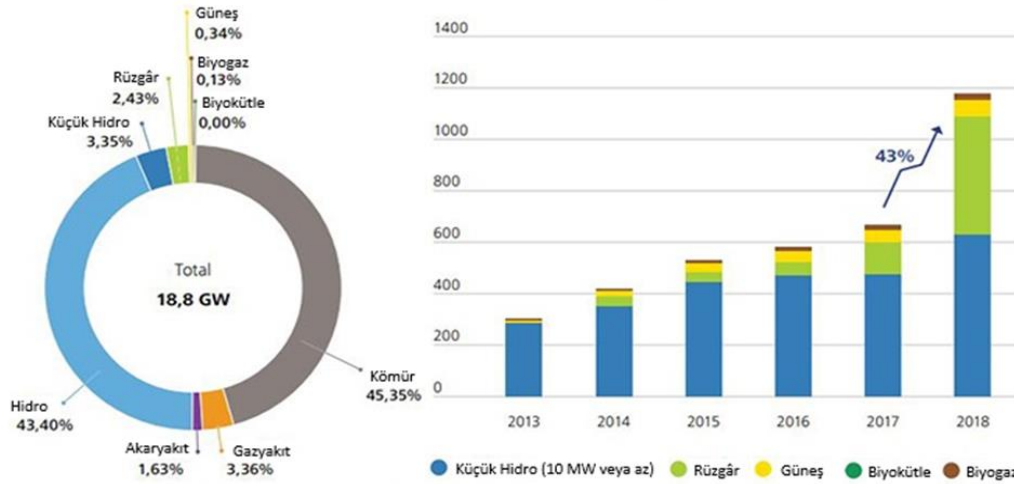
Grafik 1: Batı Balkanlar'ın 2020 Yenilenebilir Enerji Hedeflerine Uyum Durumu, 2018 (Balkan Green Energy News, 2020)

AB Enerji politikalarına uyum konusunda yukarıda tek tek incelendiği üzere; i) bölge ülkelerinin uyum konusunda kat ettiği yola, ii) yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve bölgesel enerji piyasasında etkin bir entegrasyonun sağlanması adına mevcut doğal kaynak potansiyeline ve iii) toplam birincil enerji arzı ve enerji arzının bileşimi bağlamında bölgenin farklı ülkelerinde önemli farklılıklar bulunmasına rağmen, resmin bütününe bakıldığında, Batı Balkanlar'daki altı ülkeden beşinin hala ve büyük ölçüde klasik enerji kaynaklarına (kömür/linyit) bağımlı olduğunun altını çizmek gerekir (Grafik 2).

Grafik 2: Batı Balkanlar'da Toplam Birincil Enerji Arzının Bileşimi (Pijalovic ve Kapo, 2017: 340)

Birliğin yeşil düzen stratejisiyle başlı başına çelişen ve yeşil enerjiye dönüşümde başlıca zorluğu ifade eden bu bağımlılık, toplam enerji arzında en büyük payı oluşturacak boyutta bölgesel enerji üretiminin ana kaynağı olmaya devam etmektedir. Nitekim bölgede kömür/linyit üretimi ve hidroelektrik kaynakları sırasıyla % 45 ve % 43 paya sahipken, bunu cüzi oranlar ile gaz ve akaryakıt takip etmektedir (Grafik 3). Bunlara ek olarak, bölgedeki enerji üretim tesislerinin % 90'ı 1990'lardan önce inşa edilmiş ve gerek kömür gerekse hidroelektrik olmak üzere mevcut santrallerin çoğu son 30 yılda oldukça düşük düzeyde yatırım ve adaptasyona konu olmuştur. Öyle ki gelinen noktada bir yanda 2050 hedeflerine göre belirlenen bir rota söz konusuysen, öte yanda bölgedeki tesislerin bir kısmının halen 1950'lerden kalan ve enerji verimliliğini ve iklim kalitesini olumsuz yönde etkileyen bir nitelik arz ettiği yadsınamaz bir çelişkidir.

Grafik 3: Batı Balkanlar'ın Elektrik Üretim Kapasitesinde Yenilenebilir Enerji Oranı, 2018 (Balkan Green Energy News, 2020)

Grafik 3'ten de anlaşılacağı üzere Batı Balkan ülkelerinin yeşil enerjiye geçişinde atılması zorunlu ilk adımın, elektrik üretimi için mevcut kapasiteye konu yakıt bileşimini değiştirmek olduğu açıktır. Yenilenebilir üretimin toplam payının kurulu kapasitenin hala yaklaşık % 6'sına tekabül ettiği dikkate alındığında, etkin destek programları ve fonların yenilenebilir enerji kaynaklarına (küçük ölçekli hidroelektrik santralleri, rüzgâr ve güneş) geçişte etkin dağılımı ve sosyal/ekonomik dengeleri gözeterek şekilde seferber edilmesi, yeşil enerjiye dönüşümün toplumsal bir zemin kazanması açısından yaşamsal bir önem arz etmektedir.

Batı Balkan enerji sektörlerinde dönüşümü sağlamaya yönelik AB finansmanı, yalnızca enerji arz güvenliğinin ve ekonomik olarak uygun bir enerji arzının sağlanmasına yardımcı olmayacak, aynı zamanda Birliğin uzun süredir devam eden 'Enerji Birliği' oluşturma politikasını destekleyecek ve nihayetinde enerji sektörü ile ekonomik yapı arasındaki karşılıklı ilişkinin birbirini güçlendirmesi ile bölgede optimum düzeyde fayda sağlanmasına ön ayak olacaktır (Nechev ve Svilans, 2017: 4).

SONUÇ

Batı Balkan ülkeleri her ne kadar Enerji Topluluğu ile ortaklık antlaşmalarını 2006 ve 2007 yıllarında imzalamış olsalar da Berlin sürecinin hız kazandığı 2018 tarihine kadar bu alanda kayda değer bir ilerlemenin sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim tüm Batı Balkan ülkeleri AB enerji mevzuatına uyum ile ilgili yasal düzenlemelerini 2018 yılından itibaren başlatmıştır. Bu durum, enerji politikaları açısından Batı Balkanlar'ın AB ile bütünleşme düzeyinde, çalışmanın ilk kısmında değinildiği üzere Rusya Federasyonu ile ilişkilerin ve 2008 küresel mali krizinden kaynaklanan etkilerin oldukça belirleyici olduğunu işaret etmektedir.

Bunun yanı sıra Belgrad-Priştina diyalogunun enerji alanında olumlu sonuçlar doğurduğu ve Sırbistan'ın Kosova devletini tanımamasına rağmen enerji alanında pek çok ikili işbirliği pratiğinin

gelişmesine ön ayak olduğu görülmektedir. Bu gerçeklik, iki ülke ilişkilerinde fonksiyonel bütünleşmelerin *spill-over* etkisi üzerinden siyasi bir takım sonuçlar doğurmasını olanaklı kılmaktadır. Yanı sıra Sırbistan'ın Kosova'ya bir takım önkoşullar -belki toprak takası- dâhilinde tanınması ve böylelikle AB'ye tam üyelik doğrultusundaki dinamikleri destekleyen bir potansiyel barındırmaktadır. Bu niteliğiyle Kosova ile Arnavutluk arasında ortaya çıkan ilişki formunun bir çoğulcu güvenlik topluluğuna doğru hızla evrildiğine dair belirtilerin de enerji konusu özelinde yoğunlaştığı ifade edilebilir. Gerek TAP'ı Kosova'ya bağlayan ALKOGAP, gerekse ortak elektrik dağıtım hizmeti, iki ülke arasında hâlihazırda mevcut karşılıklı bağımlılık düzeyini daha da artırmaktadır.

Anayasasında kendisini Ekolojik Devlet (Durakovic, 2014: 150) olarak tanımlayan Karadağ'ın enerji politikalarında AB müktesebatına tam uyumu yakaladığı anlaşılmaktadır. Özellikle yenilenebilir enerji ve çevresel etkiye dayalı düzenlemeler Karadağ'ın Enerji Topluluğu ile ilişkilerinde fark edilir derecede yoğunluk arz etmektedir. Kuzey Makedonya ve Arnavutluk da enerji alanında AB müktesebatına oldukça yakınsarken, Sırbistan'da ise benzer düzeyde bir ilerleme göze çarpmamaktadır. Bir yönüyle bu durum, AB'nin en önemli enerji tedarikçisi konumundaki Rusya Federasyonu ile siyasi bir kriz yaşamak istemeyen Sırbistan'ın temkinli politikaları özelinde açıklanabilir.

Bahse konu altı ülke arasında müktesebat uyumu konusunda en geride kalanın ise Bosna Hersek olduğu anlaşılmaktadır. Keza pek çok hukuki düzenlemenin Boşnak-Hırvat Federasyonu parlamentosundan geçtikten sonra uzun süre Sırp Cumhuriyeti parlamentosunda bekletildiği ve onaylanmadığı görülmektedir. Bu durumun öne çıkan güncel nedenleri arasında ise Bosna Hersek siyasi yapısından ayrılarak Sırbistan'a bağlanmak istediğini her fırsatta dile getiren Cumhurbaşkanı Milorad Dodik'in, Bosna Hersek ile AB'nin bütünleşme sürecini engellemeye dönük politikaları dikkati çekmektedir.

Bir diğer önemli gelişme olarak, yenilenebilir enerji kullanımına dair 2016 yılında Dunjic, Pezzutto ve Zubaryeva'nın yaptığı çalışmada Batı Balkanlar için önemli idari sorunlara rastlanmış (Dunjic vd., 2016: 1032) olmasına rağmen, 2020'de bu sorunların büyük ölçüde çözüldüğü anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Batı Balkan ülkelerinin, enerji konusundaki hukuki mevzuatlarını büyük oranda AB'nin güncel mevzuatı ile uyumlu hale getirdiği, bu konuda Bosna Hersek dışında tüm Batı Balkan ülkelerinin, ortak bir Avrupa enerji alanının oluşumuna katkı sunduğu ve dolayısıyla 2050 yılına uzanan stratejik hedeflere eklenme yolunda kayda değer bir aşama kaydettiği ileri sürülebilir. Bununla birlikte bölge üzerinde şekillenen muhtelif jeopolitik çıkarların ve geleneksel ile yenilenebilir enerji politikaları arasında kalmış olan çelişkili politik ve ekonomik yaklaşımların devam ettiği de dikkate alındığında, AB'nin Batı Balkanlar'da yeşil enerjiye dönük yatırımları ve erişilebilirliği artırmayı ilişkilerin ağırlık merkezi haline getirmesi gerektiği açıktır. Bu yönüyle bölgedeki sürdürülebilir enerji dönüşümünün başarısı, politik aktörlerin göstereceği iradeye ve AB'nin bütünleşme dinamiklerinin gelişim çizgisine koşut bir seyir izleyecektir.

KAYNAKLAR

Arman, M. N. (2019). Balkanların Avrupa Birliği ile Entegrasyon Sorunu, Mehmet Seyfettin Erol ve Muharrem Ekşi (Ed.) *Uluslararası İlişkilerde Güncel Sorunlar* (ss 403-428), Akçağ Yayınları, Ankara.

Balkan Green Energy News (2020). Renewables share in WB6 is still only at around 6% of installed electricity generation capacity. <https://balkangreenenergynews.com/renewables-share-in-wb6-is-still-only-at-around-6-of-installed-electricity-generation-capacity/> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).

Bieber, F. ve Tzifakis, N. (2019). The Western Balkans as a Geopolitical Chessboard? Myths, Realities and Policy Options. *BiEPAG*.

Britannica. Prespa Agreement. <https://www.britannica.com/event/Prespa-Agreement> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).

- Council of the European Union (2020). Council Conclusions on Enlargement and Stabilisation and Association Process: The Republic of North Macedonia and The Republic of Albania. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7002-2020-INIT/en/pdf> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- Dunjić, S., Pezzutto, S. ve Zubaryeva, A. (2016). Renewable energy development trends in the Western Balkans. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 65:2016, ss. 1026-1032.
- Durakovic, E. (2014). Karadağ Cumhuriyeti, Murat Necip Arman ve Nazif Mandacı (Ed.) *Çağdaş Balkan Siyaseti: Devletler, Halklar, Parçalanma ve Bütünleşme* (ss. 149-179), Seçkin Yayınları, Ankara.
- Eco Fund (2020). <http://lowcarbonmne.me/en/financial-mechanisms/eco-fund> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- Energy Community (2020a). Who we are. <https://www.energy-community.org/aboutus/whoweare.html> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- Energy Community (2020b). Albania. <https://www.energy-community.org/implementation/Albania.html> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- Energy Community (2020c). Bosnia and Herzegovina. https://www.energy-community.org/implementation/Bosnia_Herzegovina.html (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- Energy Community (2020d). North Macedonia. https://www.energy-community.org/implementation/North_Macedonia.html (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- Energy Community (2020e). Montenegro. <https://www.energy-community.org/implementation/Montenegro.html> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- Energy Community (2020f). Serbia. <https://www.energy-community.org/implementation/Serbia.html> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- European Commission (2016). European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/saa_en (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- European Commission (2018). Western Balkans Strategy Brochure. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/western_balkans_strategy_brochure.pdf (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- Hofmann, B., Jevnaker, T. ve Thaler, P. (2019). Following, Challenging, or Shaping: Can Third Countries Influence EU Energy Policy?. *Politics and Governance*, 7:1, ss. 152-164.
- Kutlu E. ve Cengiz Ç. (2019). Brexit Sonrası Batı Balkanlar'ın Geleceği: Genişlemenin Bekleme Odası ve Güncel Dinamikler. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi Tam Metinler Kitabı içinde* (ss. 85-98), Ankara.
- Nechev, Z. ve Svilans, A. (2017). Western Balkans: more resilience for the energy sector. *European Union Institute for Security Studies (EUISS)*.
- Pijalovic, V. ve Kapo, A. (2017). Why is Energy Efficiency (IR) Relevant for Western Balkans Countries?: Towards a Sustainable Future, (Ed.) Sanda Renko ve Almir Pestek, *Green Economy in Western Balkans* (ss. 321-364), Emerald Publishing.
- Renner, S. ve Trauner, F. (2009). Creeping EU-membership in Southeast Europe: The dynamics of EU rule transfer to the Western Balkans. *Journal of European Integration*, 31:4, ss. 449-465.
- Sanfey, P. ve Milatovic, J. (2018). The Western Balkans in transition: diagnosing the constraints on the path to a sustainable market economy, *EBRD*.
- Valenta, J. ve Valenta, L. F. (2016). Why Putin wants Syria. *Middle East Quarterly*.

Western Balkans Summit Poznań (2019). Chair's conclusions. https://berlinprocess.info/wp-content/uploads/2019/07/chairs_conclusions.pdf (Erişim Tarihi: 26.09.2020).